

Милена Якимова

РЕВОЛЮЦИИТЕ НА НАЕМНИКА-ПРЕДПРИЕМАЧ

През 1930 г., в началото на едно десетилетие, с което днес се правят много аналогии, Джон Дюи пише и публикува *Индивидуализмът – стар и нов* (Dewey, 1999). И въпреки твърденията му, че е страстен защитник на либерализма, понася много квалификации, които – къде умишлено, къде неволно – го укоряват. Укорът е, че е станал социалист или ако не чак социалист, то поне че е спрял да бъде либерал, че е изоставил ориентира на индивидуалната свобода. С какво заслужава упреците, че е изоставил идеите на либерализма, а може би даже е скептичен към либералната демокрация? С какво ги заслужава не друг, а създателят на модела и практиката на либералното образование, за когото по собствените му думи (а още по силно – според действията му) демокрацията е не просто институционална организация и практика, но е етически идеал? Най-кратко казано, заслужава ги с това, че е открито критичен към индивидуализма. Да продължаваме ли да го мислим за либерал тогава (след неговата критика на индивидуализма, съпроводена с настояване за *социални* реформи и *социална* политика, нещо, което в родината му дори и да се прави, рядко се назовава така, защото семантично мирише на социализъм¹)?

Пак директно казано – да. Критиката на това, което Дюи нарича „стар индивидуализъм“, е от и в името на либерализма: старият индивидуализъм е станал препъникамък пред разгръщането на либерализма. Проблемът му е, че пропуска не просто да осмисли, но даже да си спомни откъде се взема главната му предпоставка – свободният индивид. Защото предполага, че свободата е *способност*, складирана по естествен (или божествен) начин у индивида. Старият либерализъм не си дава сметка, че свободата и свободният

¹ Впрочем, по време на голямата депресия мнозина в САЩ, в това число и Джон Дюи, директно заговарят за социализъм, за нуждата от радикализиране на визиите за промяна на този почиващ на печалбата свят.

индивид са постижение – социално и институционално – и че свободата не означава нищо отвъд упражняването ѝ, че няма свобода, която е налична, но не се упражнява.

В същото онова време обаче изпадналите в криза икономически и социални отношения, криза, която ще прерасне в световна война, виждат в разрастването на индивидуалната свобода една основна причина за своята криза и търсят противоотрова в социални форми, които ако не я отричат, най-малкото силно я ограничават в името на доброто на колектива, на реда и дисциплината, на нещо, което наричат „колективно творчество“ (обща точка на болшевишките и фашистките интерпретации на доброто общество). Индивидуалната свобода се е разпуснала прекомерно, защото природата ѝ я кара да прави така, с което руши върховните ценности – на братството или пък на рода.

На този уклон към холизъм, който ще се превърне в тоталитаризъм, Дюи отговаря, че не индивидуалната свобода, а липсата ѝ уврежда съгласуваността на съвместния живот, защото индивидуалната свобода не е частна ценност. Обществата трябва да влагат в нея. Трябва не защото е красиво, възвишено или просто по-рентабилно, а защото е неизбежно.

През 1944 г. един от американските радикали, Чарлс Райт Милс с типичната си полемична (понякога до границата на скандалджийството) реторика заклеява „инструментализирането на либерализма, превръщането му в партия и във властови апарат“ и нарича „административен либерализъм“ „превръща[нето] на либералните идеи и практики в закон“ (Mills, 2008, pp. 126-127). И все пак и този радикал остава в следвоенния консенсус с апологията си на разума и свободата, макар че апологията му на свободата е радикално-критическа като стил, жанр и начин на аргументиране. От една страна, за него носещият критически въпрос е как свободно да упражняваме разума си, а „вярата във възможността е първото условие за възможност“ (Summers in Mills, 2008, p. 8). От друга страна обаче, отговорът му на носещия въпрос е радикално-критически – чрез язвително в езика си и демаскиращо в аргументативния си стил посочване и заклеяване на метаморфозите на индивидуалната свобода при превръщането на либерализма „в закон и властови апарат“, метаморфозата на свободата от нещо, което да използваш, в „нещо,

което да спестяваш – нещо, което заделяш настрана и да го защитаваш като останалата си собственост – като полица или облигация в банката“ (MacLeish, цит. по Mills, 2008, р. 127), ситуация, в която уместна става „психологията на уплашения наемник“.

Става така, защото нещо, изглежда отново, е опасно забравено – че като всички общи дела либерализмът е не друго, а *социален* проект, проект за освобождение, че либералният индивидуализъм е възможен само като *споделена* форма на съществуване. Идеята за атомизираните по природата си индивиди не е нищо друго освен една успешна репрезентация на този проект, която е вярна само докато е успешна, а вече сякаш не е. Да сме индивиди „по природа“ е социално произведение, а индивидуалната свобода не е индивидуална способност, а социално постижение. И колкото повече я натурализираме като изначална даденост, толкова повече тя намалява. При това намаляването е спираловидно – колкото повече намалява индивидуалната свобода, толкова повече тя самата изглежда причина за състоянието на обществата, толкова повече се твърди, че тя е в ексцес. Днешното ѝ завъртане в тази спирала може, струва ми се, добре да се опише с фигурата на един социален типаж, който ще нарека *наемника-предприемач*. Ето накратко неговото родословие:

Практическият успех на идеята, че индивидуалната свобода е способност, за която е достатъчно да се разчистят пречките пред нея, в десетилетията след Втората световна война се поддържа от структурите на социалната държава – тя разпростира условията и възможността за негативна свобода – свобода от вмешателство – върху всички², като им предоставя един много особен ресурс на квази-самодостатъчност, квази-автаркичност: предоставя им свободно време, ако използваме термина, който конотира политически

² Това „всички“ разбира се е особено, в негово име социална държава има своите механизми, понякога жестоки, на изключване, на административна интервенция в живота. Въпросът обаче е, че нормативният хоризонт е да интегрира „всички“ и в този хоризонт са възможни и се разгръщат поредици от битки за либерализация – за включване в това „всички“ на различни групи, изключени в негово име, за екстензивно разширяване на „всички“ към културни и етнически малцинства, към хомо- и алтеросексуални и пр. Анти-етатистката критика и политиките на идентичността и различието твърде много разчитат на универсалисткия хоризонт на социалната държава, която критикуват.

самодостатъчността. Социалната държава масовизира именно свободното време. А то се превръща във време за потребление (време за убиване, казва Хана Арент).

Макар в исторически порядък социалната държава да не съществува кой знае колко дълго, структурите ѝ са вкоренени в живота на две поколения, които не знаят друго. Тези структури, да го кажем на езика на класовата борба, на солидаризиране на капитала с труда, масовизират средната класа и я превръщат в хегемон. А оттеглянето на тези структури декласира хегемона – днес той е дисперсиран в транзитивната фигура на наемника-предприемач и е лишен от квази-автаркичния си ресурс. Тази фигура е транзитивна, защото това е декласираният бивш хегемон, който се опитва да удържи позицията си, но със самото това я предефинира.

Наемникът-предприемач употребява критиката на отчуждението двойствено – като форма на политическите си недоволства, но и като формула за корпоративното си подчинение³. Онова, което има предоставено от социалната държава, от този „компромис между труда и капитала“, под формата на социални осигуровки, синдикална защита, гарантирани отпуски, общо взето безплатно здравеопазване и образование, може да се обобщи като свободно време. Това е еквивалентът на всички тези социални придобивки – време, свободно от грижа за съществуването. Това свободно от грижи време става време за потребление. Но при свиването му (със свиването на социалните придобивки)⁴ наемникът трябва да стане предприемач, да преинтерпретира работното си време като свободно – работя до 10 вечерта, защото не съм отчуждена от работата си и от корпорацията си.

³ Тази двойственост видяхме и в учителската стачка, в която учителите възпроизведоха хегемонния дискурс (на конкуренция, предприемачество и грижа за душата), протестирайки срещу онова, което той им причинява. Еманципацията, изглежда, е винаги вече „прихваната“ от подчинението, когато еманципативният аргумент бъде съдържателно редуциран до аргумент за „справедливо заплащане“.

⁴ Нямам възможност да разисквам надълго въпроса как това се отнася за конкретни държави. Със сигурност в Германия е едно, в Словакия – по-друго. Да не говорим за САЩ. Но дори и в САЩ от Рузвелтовия New Deal насетне се изработват редица инструменти на социална защита и на федерализация на ред проблеми като концентрацията на градската бедност и липсата на здравна застраховка (програмата Medicare). Несъмнено в „новоприелите“ либерално-демократичен режим на управление общества тези процеси са не просто по-релефни, тук те са процеси, докато другад са отделни шрихи, фрагменти, тенденции. И все пак, дори и без да си припомним верижните самоубийства на служители на Франс Телеком след приватизацията му, твърдя, че „новоприелите“ общества са лаборатория за идеални типове.

Идеологията на наемника-предприемач е, че той е вътрешно свободен в отношението на подчинение, в което функционира; идеологическата аксиома е, че той не функционира в подчинение, а действа по свободен вътрешен избор, по свободна воля. Тази идеология на неотчуждеността, на плътната, интензивна вътрешна обвързаност с работата е самата форма на управляемост, в която „грижата за себе си“ функционира като устройство за генериране на подчинение. И формите му на взаимодействие сливат работно и свободно време и са самата му структура на възпроизводство на принципите на управляемост. Негов донякъде хетеротопичен образ е прекариятът, той е заплахата, която наемникът-предприемач не иска и не бива да признае, че го плаши – да остане извън ведомостите за заплата. Всъщност наемникът-предприемач е създаване на оттеглянето на публичните гаранции за негативната свобода, сега той самият поема много повече от тях: системата на публично здравеопазване вече не покрива тези и тези услуги, затова купи си застрахователна полица; за да я купиш, трябва да работиш повече, но това те стресира? Има чудесни розови хапчета, които неутрализират стреса, здравната каса не ги покрива, но можеш да си ги купиш свободно, а компанията разполага с психолог, който подкрепящо ще те изслуша, за да си самопомогнеш.

Наемникът-предприемач е релационна фигура, фигурата на прехвърлянето на гаранциите на негативната свобода от публични структури към частна отговорност и застрахователен пазар. И критиката на отчуждението е идеологическата формула на тази фигура, формулата на корпоративното ѝ подчинение. Но освен това тя е и формулата на социално недоволство – пряка проекция на това, че елементарният социален механизъм на конформизма и трансформативността е един и същи. И тази двойственост (на функционирането на репрезентацията на антирепрезентационализма като фигура на подчинение и същевременно като фигура на трансформация и критика) може ясно да се види в това, че наемникът-предприемач беше гръбнакът на летните, станали известни като

антиолигархични, протести от 2013 г. у нас⁵, но и солистът на праведно-пазарното възмущение от учителите по време на тяхната стачка през 2007 г.

Кое му позволява тази двойственост? Той просто се опитва да запази негативната си свобода, оценностявайки собствения си модел, да я гарантира, но вече е принуден да прави това оценностяване публично – все повече му се налага да *упражнява* тази свобода, тоест да изразходва свиващото се свободно време публично и за публични цели. Защото в самата фигура на наемника-предприемач се е получила двойно асиметрична функционална зависимост: Колкото повече наемникът интериоризира идеологията на предприемачеството за разширяване на негативната му свобода, толкова повече се свива частната му негативна свобода, която е била държавно гарантирана; колкото повече се свива тази частна свобода, толкова повече обаче се налага тя да бъде употребявана публично – за ново отвоюване чрез контрол върху държавните и публични структури.

Наемникът-предприемач, както е ясно, е *тип*, конструкт на хартия, а никое действително човешко същество не е хартиена конструкция. Но чертите на този хартиен образ са съвсем истински и в един или друг момент са парчета от начина, по който реагирайки на променените условия на средата. Така стилизират себе си дребните и средни мениджъри, академичните интелектуалци и учителите-реформатори, журналистите, тинк-танковите експерти; чертите му могат да бъдат ясно разпознати в техните портрети, а ипостасите му воюват помежду си, обвинявайки се взаимно все в едно – в мързел. Това последно наблюдение е разбира се публицистично-карикатурно и ограничено до контекста на българското общество, което обаче повдига въпроса какъв е изобщо обсегът на валидност на този образ. Това не може да се каже без друго изследване. Но предположението ми е, че

⁵ Интерпретативната разлика между 2007 и 2013 година е много изкусителна – най-напред, структурно-позитивистки, но и, така да се каже, психоаналитично. През 2007 г. протестираше част от средната класа, все още закачена за системата на стоящата се социална държава, група, която биваше прогресивно декласирана не защото изчезваха позициите за учители, а защото бяха по същата логика девалвиращи – и икономически, и като престиж. В девалвирането им речовито се включиха наемниците на корпоративния бизнес, които не разпознаха или пък – ето тук започва „психоаналитичната“ линия – тъкмо защото несъзнавано разпознаха в нея своя огледален образ, своето бъдеще. 2013 е това бъдеще – на страха от директен корпоративно-олигархичен на станалите полупразни позиции на наемника-предприемач.

колкото повече механизми на социална защита има, толкова по-бледи ще са чертите му, а колкото по-бързо тези механизми се смаяват и изчезват, толкова по-релефни ще са чертите. В този смисъл твърдя, че това е социално-исторически, а не национален, нито постсоциалистически герой, ефект на пулсацията – на рязкото разрастване и последвалото бързо свиване – на социалните гаранции на *негативността* на свободата, на трансформацията на свободата в ресурс за частно потребление и на последвалата бърза „приватизация“ на гаранционните механизми на това частно благо.⁶

Тази „приватизация“ всъщност задейства едно искане на критическите движения от 60-те, искането за либерализация, за премахване на бюрократичния диктат върху социалния живот, в резултат от което критиката на отчуждението се превърна в един психологизиран език на социалните неравенства: шефът не е йерархичен началник, а „визионер“ (както казва мениджърската литература, Voltanski, 2007), добрият служител не е изпълнител на безлична норма, а е творчески предприемчив – сам си измисля задачите, които да въплътят визията на визионера, и така нататък. Тоест критиката на отчуждението в крайна сметка се трансформира в психологизиран език на легитимиране на социалните неравенства. Но за да е ефикасен този език, онези, които заемат върха на йерархиите, трябва да изглеждат като най-добре въплъщаващи принципите, които йерархизират

⁶ Крайно интересен друг въпрос се открива тук – чертите на този персонаж се примесват с особености на пост-социалистическите общества и тяхната ускорена либерализация. И следва да се направи внимателно разплитане на тези черти едни от други. И освен това да се конкретизира каква е точно социално гарантираната негативност в обществата на държавния социализъм – по-горе, в края на приложението към трета глава, маркирах един от парадоксите му – да произвежда свободно време, но да препятства превръщането му в ресурс за автономия и еманципация, при което се пораждаат безкрайни езоповско-алегорични ефекти. Друга фигура на негативността, която трябва да се осмисли в тази връзка, е онова, което Хавел нарича живот в истина – аскетичното отдръпване, изобличаващото мълчание, бойкота на езика на неавтентичността. Това са публичните ефекти на оголената частност – оголването ѝ я прави публично ударна, универсализира я. И нещо още по-драстично се нуждае от прецизиране – в какъв изобщо смисъл в режимите на държавния социализъм има някакво гарантирано срещу вмешателства пространство. В строг смисъл няма. Но има изобилие от свободно време, което се потребява и се потребява частно, като частно благо (да си припомним всекидневието на английската гимназия през 60-те в чудесната интерпретация на Надежда Гълъбова, 2007, с. 128). Тъкмо нормализираните форми на това частно потребление формират жанра на онова, което нарекох битово-антикварна памет за социализма. А чистото излагане на частността, правенето на частността публична без никакви преводни техники е в сърцевината на живота в истина, ако си спомним зарзаватчиата от преломното есе на Хавел „Властта на безвластните“ (Havel, power of the powerless).

хората, всъщност като най-големите жертви (защото „най-много работят“ и не си оставят „грам свободно време“) и съответно най-големи герои на тези принципи.

Но когато спря да изглежда така, същият този език – психологизираният език на неравенствата, фигурите на корпоративното самоподчиняване се превърнаха във фигури на социална и политическа критика. В българския случай, който обаче е част от обща тенденция, оголването на идеологията бе символично-означено: „Успелият млад мъж“ Пеевски, който официално няма („нямаше“) нито една фирма и няма нито едно дело като следовател, се качва изведнъж на върха на пирамидата на управлението (става Председател на ДАНС). Репрезентацията премина в антирепрезентационистки режим, буквално в критика на представителството, трансформира се от посредник (на отношението на корпоративен тип подчинение) в обект на наслаждение в колективните практики на различните протести, беше преозначена в практиките на миметическо мелене.

Обаче остават рисковете. Първо, наемникът-предприемач е метонимия на определена организация и фиксиране на социално неравенство, а боравенето с репрезентациите на антирепрезентационизма е нетематично етическо утвърждаване на този тип социално неравенство като легитимен. А това изглежда далеч от чувствителността на наемника-предприемач – за него е очевидно, че учителката, която вместо с проекти си изкарва допълнителен доход с чистене по хорските къщи, просто си е такава по характер. Но докато тази очевидност не бъде разпитана, рискът на върха на йерархиите да застават онези, които най-слабо въплъщават йерархизиращите принципи, е практически стопроцентов. И второ, рискът от онова, което Год Гитлин нарича колективен нарцисизъм, а Фройдовата групова психология – еротически пренос върху връзките в групата, – е риск поривът за еманципация да се превърне в порив за подчинение.

Цитирана литература:

Гълъбова, Н. (2007) Ученическата етика и духът на социализма. Всекидневният живот в 114-а гимназия в София през 60-те години. *Критика и хуманизъм*, кн. 24, с. 115-130.

Boltanski, L. and E. Chiapello (2007) *The New Spirit of Capitalism*, London, New York: Verso.

Dewey, J. (1999 [1930]) *Individualism Old and New*. Amherst, NY: Prometheus Books.

Mills, C.W. (2008) *Politics of Truth. Selected Writings of C. Wright Mills*. New York: Oxford University Press.

Текстът е написан в рамките на проект „Гражданска практика за студенти и учители: Протестите след 2011 г.“, финансиран по програмата за подкрепа на НПО в България по Финансовия механизъм на Европейското икономическо пространство 2009-2014 г. (www.ngogrants.bg).

Този текст е създаден с финансовата подкрепа на Програмата за подкрепа на неправителствени организации в България по Финансовия механизъм на Европейското икономическо пространство. Цялата отговорност за съдържанието на документа се носи от Фондация за хуманитарни и созелани изследвания - София и при никакви обстоятелства не може да се приема, че този документ отразява официалното становище на Финансовия механизъм на Европейското икономическо пространство и Оператора на Програмата за подкрепа на неправителствени организации в България.